

WOJCIECH ZACHARIASZ, Poznań
<https://orcid.org/0009-0008-5102-8405>
wojzacz@st.amu.edu.pl

GOTYCKA PERŁA ARCHITEKTURY SAKRALNEJ NA ZIEMI LUBUSKIEJ – O NIEISTNIEJĄCYM OBECNIE KOŚCIELE W SUŁOWIE

STRESZCZENIE: Architektura sakralna na terenie Ziemi Lubuskiej w Polsce jest bogata i różnorodna, obejmująca wiele stylów i epok. Wpływ na jej powstanie miało funkcjonujące już od XII wieku biskupstwo lubuskie, którego siedzibą od wieku XIII była Górzycza Odrzańska. Dzięki przeniesieniu władzy biskupiej na te tereny zaczęły powstawać nowe obiekty sakralne oraz kurialne. W ten sposób doszło do budowy w XV wieku katolickiej świątyni we wsi Sułów w obecnym dekanacie Rzepin. Gotycka świątynia w wyniku przemian religijnych w XVI wieku przemianowana została na zbór wspólnoty ewangelicko-augsburskiej i pozostała nim do końca II wojny światowej. W okresie tym była rozbudowywana, przebudowywana i ostatecznie zyskała unikatowy w dekanacie Rzepin styl i wystrój barokowy. W wyniku walk jakie toczyły się na tym terenie na przełomie stycznia i lutego 1945 roku, świątynia doznała licznych uszkodzeń. O jej losie ostatecznie zadecydowała antykościelna polityka władz PRL-u, a także grabieżcza działalność szabrowników i miejscowej ludności. Poddana działaniom atmosferycznym i ludzkim, szybko zaczęła popadać w ruinę. Mimo wielu prób zarówno ze strony władz kościelnych, jak również mieszkańców Sułowa, władze państwowe nie chciały zwrócić dawnego zboru na własność parafii Rzepin, do której miejscowość w myśl kościelnego podziału administracyjnego przynależała. Ostatecznie w połowie lat 60. XX wieku zapadła decyzja o rozbiórce sułowskiego kościoła, której mimo licznych protestów ze strony parafii Rzepin i braku zgody z pionem centralnego, dokonały władze wojewódzkie przy pomocy wojska na przełomie listopada i grudnia 1972 roku. Wraz z wysadzeniem świątyni w latach 70. XX wieku zlikwidowano również przykościelny cmentarz oraz nekropolię założoną w 1817 roku, która znajdowała się poza wsią. Z powstaniem parafii w Kowalowie, wieś Sułów podporządkowana została nowej jednostce administracji kościelnej i rozpoczęto starania o odbudowę kościoła w tej miejscowości. Dziś we wsi Sułów znajdującej się w gminie Rzepin, w powiecie ślubickim, w województwie lubuskim, funkcjonuje nowopowstały w latach 90. XX wieku kościół pw. św. Wojciecha. Reprezentuje on nowe budownictwo i swoją formą daleko odbiega od gotycko-barokowego poprzednika.

Do powstania artykułu przyczyniła się dostępna literatura, liczne źródła archiwalne, wspomnienia, kroniki oraz dostępne bazy internetowe. W dużej mierze praca oparła się na próbie rekonstrukcji pierwotnego układu kościoła w Sułowie, który zmieniał się na przestrzeni lat. Z racji nieistnienia obiektu, a także braku szczegółowego opisu poszczególnych jego elementów, do analizy pierwotnego założenia posłużyły lokalne kościoły w dekanacie Rzepin oraz województwie lubuskim, jak również dostępne autorowi źródła, plany i fotografie.

SŁOWA KLUCZOWE: Sułów, architektura sakralna na Ziemi Lubuskiej, architektura gotycka, architektura barokowa, kościół w Sułowie, dekanat Rzepin, antykościelna polityka władz PRL-u.

A GOTHIC PEARL OF CHURCH ARCHITECTURE IN THE LUBUSKIE REGION – ABOUT A NON-EXISTENT CHURCH IN SUŁÓW

ABSTRACT: Church architecture in the Lubuskie region in Poland is rich and varied, covering many styles and eras. It was influenced by the Lubuskie bishopric, which had been functioning since the 12th century, with Górzycza Odrzańska as its main residence since the 13th century. Thanks to the transfer of the episcopal authority to the area, new sacral and curial facilities began to be built. This led to the construction in the 15th century of a Catholic temple in the village of Sułów in the present Rzepin deanery. The Gothic temple, as a result of the religious transformations in the 16th century, was renamed to a church of the Evangelical-Augsburg community and remained so until the end of World War II. During this period, it was expanded, rebuilt and eventually acquired a Baroque style and decor unique in the Rzepin deanery. As a result of battles that took place in the area in late January and early February 1945, the temple suffered numerous damages. Its fate was ultimately determined by the anti-church policy of the Polish People's Republic authorities, as well as the looting of plunderers and the local population. Subject to atmospheric conditions and human activities, it quickly began to fall into ruin. Despite many attempts, both on the part of the church authorities and the residents of Sułów, the state authorities did not want to return the former church to the Rzepin parish, to which the town belonged according to the church's administrative division. Eventually, in the mid-1960s, a decision was made to demolish the Sułów church, which, despite numerous protests from the Rzepin parish and a lack of approval from the central division, was carried out by the voivodeship authorities with the help of the army at the turn of November and December 1972. Along with the blowing up of the church in the 1970s, the church cemetery and the necropolis established in 1817, which was located outside the village, were also liquidated. With the establishment of the parish in Kowalów, the village of Sułów was subordinated to the new church administration unit and efforts to rebuild the church in this location began. Today, in the village of Sułów, located in the Rzepin municipality, Ślubice county, Lubuskie Voivodeship, there exists a newly constructed St. Adalbert's Church, which was built in the 1990s. It represents a new construction trend and its form is far different from its Gothic-Baroque predecessor.

The article was based on available literature, numerous archival sources, memoirs, chronicles, etc. To a large extent, the work attempts to reconstruct the original layout of the church in Sułów, which changed over the years. Due to the non-existence of the building, as well as the lack of a detailed description of its individual elements, local churches in the Rzepin deanery and the Lubuskie Voivodeship, as well as sources, plans and photographs available to the author, were used to analyse the original layout.

KEYWORDS: Sułów, sacral architecture in the Lubuskie Voivodeship, Gothic architecture, Baroque architecture, church in Sułów, Rzepin deanery, anti-church policy of the Communist authorities.

Translated by mgr Hanna Bereźnicka

Architektura sakralna na Ziemi Lubuskiej w Polsce jest bogata i różnorodna, obejmująca wiele stylów i epok. Współczesne nam dziś województwo lubuskie, leżące w zachodniej części Polski, a powstałe w 1999 roku w wyniku reformy administracyjnej, ma długą historię, która wpłynęła na kształtowanie się architektury sakralnej w regionie¹. To właśnie na tym obszarze już od wieku XIII powstawały pierwsze obiekty w stylu romańskim i późnoromańskim (m.in. kościół pw. św. Andrzeja w Szprotawie w dekanacie Szprotawa, kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie i kościół pw. Najświętszego Serca Jezusowego w Radowie, uchodzące za najstarsze zabytki architektury sakralnej w dekanacie Rzepin)². Proces ten był związany z biskupstwem lubuskim, założonym w latach 1123-1125 przez Bolesława Krzywoustego, którego siedziba początkowo znajdowała się w Lubuszu (obecnie Lebus), a później została przeniesiona do Górzycy Odrzańskiej w 1267 roku³. Fakt ten przyczynił się do rozkwitu tutejszego budownictwa sakralnego. Z początkiem XIV wieku licznie powstawały obiekty wczesnogotyckie oraz gotyckie, a dotychczasowe w stylu romańskim przebudowywano⁴. Procesu tego nie zahamowały zawirowania polityczne, w tym upadek biskupstwa lubuskiego w 1598 roku oraz okres reformacji⁵. Kościoły przez kolejne lata obejmowane były patronatem ze strony stanu szlacheckiego i duchowieństwa, co znacznie przyczyniło się do ich rozbudowy i upiększenia w następujących po sobie stylach architektonicznych. W XVIII wieku dominował barok i klasycyzm, a w XIX wieku historyzm, czego przykładem jest neogotycka

¹ K. Jarzembowska, *Kościół Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej – Nasze dziedzictwo*, t. IV, Wyd. Ikona, Bydgoszcz 2010.

² Tamże. M. Krzyżanowska-Witkowska, Ł. Wyszomirski, *Kościół Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej – Nasze dziedzictwo*, t. VI, Wyd. Ikona, Bydgoszcz 2018, s. 32, 55.

³ K. Socha, *Zapomniane dziedzictwo...biskupstwo lubuskie w Górzycy w świetle badań archeologicznych*, Colloquia Lubuska, Ośno Lubuskie 2012, s. 50-60.; *Kościół w biskupim zespole osadniczym rejonu Górzycy – Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Gorzowie* [dostęp: 06.05.2024].

⁴ M. Krzyżanowska-Witkowska, Ł. Wyszomirski, *Kościół Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej – Nasze dziedzictwo*, t. VI, Wyd. Ikona, Bydgoszcz 2018, s. 40, 55.

⁵ K. Socha, *Zapomniane dziedzictwo...biskupstwo lubuskie w Górzycy w świetle badań archeologicznych*, Colloquia Lubuska, Ośno Lubuskie 2012, s. 50-60.

przebudowa kościołów w Lubiechni Wielkiej i Kowalowie⁶. W wyniku mieszania kilku stylów w architekturze, do czasów nam współczesnych ostało się wiele obiektów sakralnych, które często prezentują nietypowe formy, daleko odbiegające od pierwotnych układów. Przełomem dla nich okazał się okres II wojny światowej i czasy PRL-u⁷. Zniszczenia, dewastacje i antykościelna polityka władz komunistycznych sprzeciwiająca się przekazaniu poniemieckich nieruchomości na własność kościoła katolickiego, doprowadziły do zaniedbania i rozbiórek wielu świątyń, która po wojnie zachowane były w bardzo dobrym stanie⁸.

W schemat niekorzystnych działań na linii państwo – kościół związanych z przejmowaniem poniemieckich majątków kościelnych idealnie wpisuje się parafia Rzepin w województwie lubuskim, której oficjalna erekcja nastąpiła 25 października 1945 roku, w związku z kształtowaniem się na terenach Ziemi Odzyskanych administracji kościelnej⁹. Poza Rypinem Lubuskim (dziś Rzepin) objęła ona wsie: Drzeńsk (dziś Drzeńsko), Gajec, Kołów (dziś Kowalów), Lubiechnia Mała, Lubochnia (dziś Lubiechnia Wielka), Solów (dziś Sułów), Sztorków (dziś Starków) i osadę Polska Wola (dziś wieś Staroścín)¹⁰. Każda z wymienionych miejscowości posiadała w tym czasie swój własny kościół, który po drobnych pracach remontowych mógł zostać zaadapt-

⁶ R. R. K u f e l, *Kościół Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej – Nasze dziedzictwo*, t. II, Wyd. Ikona, Bydgoszcz 2010.; K r z y ż a n o w s k a - W i t k o w s k a, Ł. W y s z o m i r s k i, *Kościół Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej – Nasze dziedzictwo*, t. VI, Wyd. Ikona, Bydgoszcz 2018, s. 30.; *Historyzm – architektura* – KuKulturze.pl [dostęp:09.05.2024].

⁷ *Urząd do spraw Wyznań a kwestia własności kościelnych majątków poniemieckich na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Zeszyty Naukowe UPH w Siedlcach, Seria: Administracja i Zarządzanie, Nr. 100, Siedlce 2014, s. 119-120.

⁸ Okólnik Urzędu do spraw Wyznań z dnia 3 czerwca 1957 r. stwierdzający stan prawny poniemieckiego majątku kościelnego na Ziemiach Zachodnich i Północnych [w:] P. R a i n a, *Kardynał Wyszyński. Czasy Prymasowskie 1956-1961*, Warszawa 1994, s. 118.; P. O c z y Ń s k i, *Parafia pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie i jej rola w społeczności lokalnej w latach 1945-1956*, Poznań 2022, s. 85-86.

⁹ W. Z a c h a r i a s z, *Kościół, architektura, ludzie. Historia kościoła pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie w latach 1945-1981*, Poznań 2022, s. 32.; *Kronika parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie*.

¹⁰ P. O c z y Ń s k i, *Parafia pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie i jej rola w społeczności lokalnej w latach 1945-1956*, Poznań 2022, s. 38.

towany na świątynię katolicką i w pełni spełniać swoją funkcję¹¹. W parafii liczącej wówczas dziewięć kościołów i dwie kaplice, w użyciu pozostawały jedynie cztery: dwa w Rzepinie, w Kowalowie i w Lubiechni Wielkiej, a późniejszym czasie również w Lubiechni Małej¹². Reszta, w myśl polityki antykościelnej, pozostawała zamknięta i wystawiona na działania czynników naturalnych, jak również ludzkich. Decydującym o losach nieczynnych kościołów okazał się rok 1963, kiedy Wydział do Spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze zlecił sporządzenie wykazu nieczynnych i zrujnowanych kościołów na terenie województwa zielonogórskiego. Na liście powiatu ślubickiego, w którego administracyjny skład wchodziła parafia Rzepin, znalazły się kościoły w Gajcu, Drzeńsku, Starkowie, Sułowie i kaplica w Rzepinie. Kościół w Gajcu z racji jego bliskości zakładów Państwowego Gospodarstwa Rolnego, został przerobiony na magazyn. Cudem ostał się kościół w Drzeńsku noszący dziś wezwanie Jezusa Miłosiernego, który wraz z kościołami w Starkowie i Sułowie oraz kaplicą przycmentarną w Rzepinie został zakwalifikowany jako obiekt do rozbiórki¹³. Kaplica w Rzepinie rozebrana została jeszcze w latach 60. XX wieku¹⁴, natomiast walkę o odzyskanie świątyni w Starkowie i Sułowie przez parafię Rzepin, rozpoczęto niemal natychmiast po zapadnięciu decyzji. Z początkiem lat 70. XX wieku obie świątynie zostały jednak wysadzone w powietrze, a wszelkie ślady po ich istnieniu zatarte¹⁵. Mimo to, w latach 90. XX wieku wieś

¹¹ Tamże; Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze, *Rzepin 1945-1964*, sygn. 849, *Charakterystyka nieczynnych kościołów na terenie parafii Rzepin*, 18.11.1947.

¹² Kronika parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie; Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie, *Opis inwentarza majątku kościelnego i beneficjalnego - stan na dzień 1 kwietnia 1946*, 1946.; Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie, *Historia pierwszego dziesięciolecia parafii Rzepin*, 19.11.1955.; P. O c z y ń s k i, *Parafia pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie i jej rola w społeczności lokalnej w latach 1945-1956*, Poznań 2022, s. 85.

¹³ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, *Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze – Wydział do Spraw Wyznań*, sygn. 3130, *Wykaz nieczynnych i zniszczonych kościołów na terenie województwa zielonogórskiego z podziałem na powiaty (informacje) powiatowych rad narodowych) – 1963-1966*.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze, *Rzepin 1961-1972*, sygn. 850, *Dokumentacja i korespondencja ks. Stanisława Kusiaka z ks. bp. Bronisławem Dąbrowskim – Sekretarzem Episkopatu, w sprawie rozbiórki kościoła w Sułowie i Starkowie* – 29.11.1972.

Sułów doczekała się odbudowy kościoła, jednak o prostej i bardziej współczesnej formie.

Niniejsze opracowanie ma na celu nie tylko zrekonstruować i przybliżyć historię XV-wiecznej świątyni w miejscowości Sułów (niem. Zohlow), ale przede wszystkim zwrócić uwagę, jak wielką stratę poniósł dekanat Rzepin oraz architektura sakralna w województwie lubuskim w wyniku antykościelnej polityki władz państwowych PRL-u.

Powstanie i historia kościoła w Sułowie

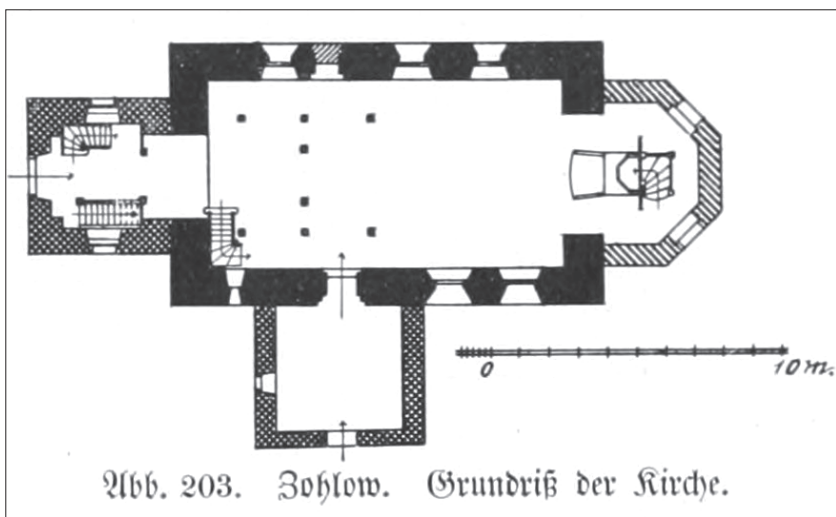
Wiejski kościółek w Sułowie, mimo swojego zabytkowego charakteru, nie doczekał się dotychczas szczegółowego opracowania, które przybliżyłoby jego losy na przestrzeni wieków. Głównym źródłem informacji pozwalającym dziś na przeprowadzenie rekonstrukcji jest wydana w 1913 roku publikacja autorstwa W. Junga i W. Spaka. Zawarty w niej rzut poziomy kościoła w Sułowie wraz z podziałką liniową, fotografie wnętrza oraz ogólne informacje, stały się podstawą do opracowania niniejszego tematu. Równie cenne okazały się badania konserwatorskie z 1959 roku i załączona do nich bogata dokumentacja ikonograficzna, a także publikacja autorstwa Lucjana Szlufika opisująca historię wsi, które w zestawieniu z ww. publikacją pozwoliły na jak najwierniejsze odtworzenie i prześledzenie losów kościoła w Sułowie.

Architektura

Z dokumentów konserwatorskich opracowanych przez Jacka Kühna i publikacji z 1913 roku wynika, że kamiennie-ceglana świątynia z XV-wiecznym rodowodem wybudowana została we wsi Sułów w charakterystycznym dla tego okresu stylu gotyckim. Mimo, że pierwsze źródła pisane wymieniają Sułów wraz z samodzielnie funkcjonującym rzymskokatolickim kościołem oraz parafią dopiero w 1400 roku, to rodowód miejscowości musi być zdecydowanie starszy. Wskazywać miałyby na to dawna nazwa wsi „Czawl”, na powstanie której wpływ mieli z pewnością koloniści niemieccy w XIII wieku¹⁶.

¹⁶ W. Jung, W. Spak, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913, s. 213.; SUŁÓW /Zohlow/ | zamki, pałace, dworki (zamkilubuskie.pl) [dostęp: 07.05.2024]. J. Zysnański, *Słownik gorzowski* [w:] Ziemia Gorzowska, Biblioteka Nadwarciańskiego Rocznika Historyczno-Archiwalnego 53, Gorzów Wlkp. 1998.

Lucjan Szlufik zaznacza, że dawny gotycki kościół katolicki we wsi swoje początki wiązał z biskupstwem lubuskim, które wywarło na tym terenie ogromny wpływ i przyczyniło się, jak już wspomniano, do powstania wielu miejsc kultu¹⁷. Zachowany układ, a także charakterystyka gotyckich kościołów tego regionu pozwala na prawdopodobne odtworzenie pierwotnego układu sułowskiego kościoła i rekonstrukcję jej poszczególnych elementów¹⁸.

Fot. 1. Kościół w Sułowie – rzut poziomy (1913 r.)

(Kolorem ciemniejszym zaznaczono pierwotną – XV-wieczną bryłę kościoła oraz jej wtórne – XVIII i XIX-wieczne elementy), źródło: W. Jung, W. Spak, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913, s. 213

Budowę kamienno-ceglanej świątyni rozpoczęto od wzniesienia prostokątnej nawy o układzie halowym¹⁹. Pierwotnie do wnętrza dostać można było się przez wejście w ścianie północnej, południowej (tzw. wejście kapłańskie) oraz wschodniej, co W. Jung i W. Spak wy-

¹⁷ K. Socha, *Zapomniane dziedzictwo...biskupstwo lubuskie w Górzycy w świetle badań archeologicznych*, Colloquia Lubuska 2012, s. 50-60.

¹⁸ Rzut poziomy kościoła w Sułowie – 1913 r. [w:] W. Jung, W. Spak, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913, s. 213.

¹⁹ W. Jung, W. Spak, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913, s. 214.

rażnie zaznaczyli na rzucie poziomym świątyni. Świadectwem tego są również fotografie ze zbiorów konserwatorskich, na których wyraźnie widoczne są oryginalnie zachowane wewnętrzne portale północne i południowe, których ostrołukowe zakończenia idealnie charakteryzują sztukę gotyku na tym obszarze²⁰. Portal zachodni pełniący funkcję wejścia głównego stracił w wyniku późniejszej przebudowy i dobudowania wieży swój pierwotny układ. Najprawdopodobniej był on ostrołuczny i pozbawiony bogatych detali architektonicznych, podobnie jak w wielu pobliskich kościołach. Przypuszczać można, że z XV-wiecznego kościoła w Sułowie zachował się również oryginalny układ okien. W ścianie północnej rozmieszczono równomiernie dwa okna z prawej strony od portalu wejściowego oraz jedno z lewej strony portalu. Podobnie w ścianie południowej równomiernie rozmieszczono dwa okna na prawo od portalu południowego, a także jedno z lewej strony portalu. Zachowany na planach i fotografiach konserwatorskich z 1959 roku wygląd i kształt okien jest efektem późniejszej rozbudowy i przebudowy świątyni, dlatego przypuszczać należy, że jedynie ich układ jest pierwotny. Pewnym jest, że oryginalnie okiennice były zdecydowanie mniejsze i węższe, zakończone charakterystycznym dla tutejszego gotyku ostrołukiem, jak sąsiednie lokalne kościoły m.in. w Drzeńsku, Radówku, Kowalowie i Świniarach.

Na szczególną uwagę zasługuje elewacja ściany wschodniej świątyni, której przebudowa z początków XX wieku całkowicie zmieniła XV-wieczny układ. Pierwotnie mogła ją tworzyć triada ostrołucznych okien nawiązująca swą symboliką do Trójcy Świętej lub trzech cnót: wiary, nadziei i miłości. Jest to charakterystyczny element, który obecny jest we wszystkich kościołach późnoromańskich i gotyckich na tym terenie, z tych też względów mało prawdopodobnym byłoby zastosowanie w przypadku kościoła w Sułowie innego układu okien w tej części świątyni. Szlufik podaje, że średniowieczne mury przykryto drewnianymi stropami i wiązaniami dachu, które następnie osłonięto dachówką ceramiczną²¹. Wgląd pierwotnej posadzki świątyni w związku z brakiem materii źródłowej pozostaje niepewny, jednak przypuszczać można,

²⁰ Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie, *Dokumentacja fotograficzna konserwatora- ruiny kościoła w Sułowie*, 1959.

²¹ L. Szlufik, *Sułów – wieś w Lubuskiem – Zarys monograficzny*, Wyd. Warta, Słubice-Sułów 2023, s. 44.

że w całym kompleksie stanowiła ją wyrabiana ręcznie cegła, co charakteryzowało przywołane już kościoły. W efekcie otrzymano halową świątynię podzieloną na trzy elementy: prezbiterium z ołtarzem głównym, nawę oraz część zachodnią, w której najprawdopodobniej umieszczone były dzwony, co na swoich planach zaznacza również J. Kühn²².

Kościół w Sułowie swój pierwotny wygląd i układ zachował do XVIII wieku. W wyniku popularnej wówczas barokizacji, która polegała na przebudowie wielu obiektów sakralnych i świeckich w kanonach sztuki tego okresu, do XV-wiecznej bryły sułowskiej świątyni dobudowano w 1737 roku z cegły palonej wieżę od strony zachodniej, a także kruchtę przed portalem od strony południowej²³. W. Jung i W. Spak informują, że trójkondygnacyjną, czworoboczną wieżę, o wymiarach 5,50 m długości i 5,50 m szerokości, otwartą do wnętrza i przysklepioną, nakryto czworobocznym dachem spadowym. Ponad nim wzniesiono czworoboczną, drewnianą latarnię, zwieńczoną walijską kopułą z blachy ocynkowanej, którą w zwieńczeniu ozdobiono orłem brandenburskim²⁴. Jak podaje Lucjan Szlufik: *W wyniku silnej burzy 17 grudnia 1791 roku złamała się iglica nad kopułą kościoła, spadła i została ponownie założona 20 października 1796 roku przez mistrza stolarskiego Johanna Schulza z Rzepina*²⁵. Wieża kościoła w Sułowie w momencie budowy została otynkowana i zyskała charakterystyczne ornamenty i zdobienia epoki baroku, co potwierdza dokumentacja fotograficzna z 1959 roku²⁶. Do jej płynnego skomunikowania z wnętrzem świątyni znacznie przebudowano ścianę zachodnią pierwotnego kościoła.

W swoim układzie, jak już wspomniano, wieża podzielona została na trzy kondygnacje. W przyziemiu pierwszej, w ścianie zachodniej, umieszczono wejście główne z charakterystycznie podkreślonymi obramieniami, a także nad nim okno *oeil-de-boeuf* (fr. wole oko). W ścia-

²² W. Jung, W. Spak, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913, s. 216.

²³ L. Szlufik, *Sułów – wieś w Lubuskiem – Zarys monograficzny*, Wyd. Warta, Ślubice-Sułów 2023, s. 42. W. Jung, W. Spak, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913, s. 214-216.

²⁴ Tamże.

²⁵ Dz. cyt., L. Szlufik, *Sułów – wieś w Lubuskiem – Zarys monograficzny*, Wyd. Warta, Ślubice-Sułów 2023, s. 44.

²⁶ Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie, *Dokumentacja fotograficzna konserwatora- ruiny kościoła w Sułowie*, 1959.

nach północnej i południowej pierwszej kondygnacji rozmieszczono równomiernie po jednym oknie, które podobnie jak drzwi główne, podkreślono obramieniami. W przedsionku wieży umieszczono schody północne, które najprawdopodobniej prowadziły na emporę organową oraz schody południowe prowadzące na górne partie budowli. Druga kondygnacja świątyni prezentowała się następująco: równomiernie rozmieszczono po jednym oknie w ścianach północnej, zachodniej i południowej wieży z zastosowaniem podkreślenia obramowań, a od strony wschodniej znajdowały się drzwi wiodące na strych dachu nad nawą. W ostatniej kondygnacji symetrycznie rozmieszczono po dwa okna w ścianie północnej, zachodniej i południowej, a w jej wnętrzu umieszczono dzwony odlane w latach 1648-1649. Nad całością wznosił się wspomniany już dach i drewniana latarnia. Cała wewnętrzna konstrukcja barokowej wieży kościoła w Sułowie wykonana została z drewna. Do charakterystycznych elementów dekoracyjnych baroku zastosowanych w opisywanej świątyni zaliczyć można również pilastry oraz gzymsy, widoczne szczególnie na ścianach pierwszej kondygnacji wieży²⁷. Poszczególne elementy wyraźnie widoczne są zarówno na fotografiach przedwojennych, jak również opracowanej dokumentacji konserwatorskiej, która potwierdziła, że ta część świątyni od momentu budowy nie była znacznie przebudowywana.

Barokowym elementem, wyraźnie zaznaczonym przez W. Jung i W. Spak oraz J. Kühna, była także dobudowana do średniowiecznej bryły kościoła południowa kruchta o wymiarach 4 m długości i 5,80 szerokości²⁸. Wkomponowana została w południowy portal świątyni, przy zachowaniu jego pierwotnego, ostrołucznego układu, co potwierdza dokumentacja konserwatorska. Wejście do niej prowadziło od strony południowej i znajdowało się na wprost oryginalnego portalu. Według rzutu poziomego świątyni z 1913 roku, światło do tej części kościoła wpadało jedynie przez okno znajdujące się w zachodniej ścianie kruchty. Funkcji jakie pełniło to miejsce może być wiele. Oprócz praktycznych celów takich jak zakrystia, kruchta sprawdzała się również jako pomieszczenie, gdzie odprawiano pokuty, udzielano chrztów czy wystawiano trumny przed mszą pogrzebową, a nawet była miejscem, w którym

²⁷ Tamże.

²⁸ Rzut poziomy kościoła w Sułowie – 1913 rok [w:] W. J u n g, W. S p a k, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913, s. 213.

dokonywano czynności administracyjno-sądowych. Kruchta, podobnie jak wieża i cała elewacja kościoła, została otynkowana²⁹.

Kolejne znaczące prace remontowe przy bryle kościoła w Sułowie przeprowadzono w XIX wieku. W okresie tym, jak podaje L. Szlufik, naprawiono wieżę, odświeżono mury zewnętrzne, a także przeprowadzono drobne modernizacje. Pod koniec XIX wieku i z początkiem XX wieku, przystąpiono do budowy pięciobocznej murowanej absydy od wschodniej strony kościoła, co bezpośrednio wynika z publikacji W. Junga i W. Spaka³⁰. W tym celu zburzono pierwotny układ triady okien, a w ich miejsce dobudowano absydę, w której umieszczono okna w drugim i czwartym segmencie pięcioboku.

W wyniku wielu przebudowań i rozbudowań, które nastąpiły od momentu powstania obiektu, kościół w Sułowie do roku 1945 zajmował, według W. Junga i W. Spaka oraz J. Kühna, ostatecznie obszar o powierzchni użytkowej 205 m² i kubaturze 1200m³. 5 lipca 1935 roku w „Ostdeutsche Bau-Zeitung” ukazała się informacja o odnowie wieży w kościele w Sułowie. Były to najprawdopodobniej ostatnie prace remontowe przy świątyni przed wybuchem II wojny światowej³¹. Do tego czasu kościół w Sułowie pozostawał filią parafii ewangelickiej w Drzeńsku, która podlegała kościołowi okręgowemu w Torzymiu w strukturach prowincji Brandenburg. Ten z kolei podlegał kościołowi ewangelickiemu w Prusach (1875-1922), który ostatecznie podlegał w latach 1922-1933 strukturom Stowarzyszenia Niemieckich Kościołów Ewangelickich³².

Wystrój i wyposażenie

Średniowieczny wystrój wnętrza świątyni pozostaje nieznany. Znaczemu zniszczeniu uległo ono w momencie przejęcia katolickiego kościoła przez wyznanie ewangelickie i przemienienie na zbór, który w założeniach doktrynalnych religii protestanckich, miał prezentować skromność

²⁹ Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie, *Dokumentacja fotograficzna konserwatora – ruiny kościoła w Sułowie*, 1959.; Kruchta – Architektura średniowiecza i starożytności (medievalheritage.eu) [dostęp. 07.05.2024].

³⁰ W. J u n g, W. S p a k, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913, s. 213-214.

³¹ Tamże.

³² Tamże., s. 41.

i prostotę, bez przesadnych elementów architektonicznych³³. Niewykluczone jest, że w momencie powstania obiektu wewnątrz ściany kościoła w Sułowie pokryte zostało malowidłami z przedstawieniem scen ze Starego i Nowego Testamentu, jak miało to miejsce w pobliskim Starkowie³⁴. Do lat powojennych, jak wynika z dokumentacji konserwatorskiej z 1959 roku, nie zachowały się po nich żadne ślady, na co wpływ miały z pewnością przemiany religijne oraz gruntowne remonty. Kolejne zniszczenia przyniosła sułowskiej świątyni wojna trzydziestoletnia (1618-1648), która, jak podają W. Jung i W. Spak, oprócz znacznej dewastacji, przyczyniła do kradzieży kościelnych dzwonów³⁵. Potwierdzeniem tego według L. Szlufika, jest fakt fundacji nowego dzwonu w 1648 roku przez Anne von Kökeritz z domu von Schlieben³⁶. Była ona wdową po Joachimie von Kökeritz, który w roku 1641 posiadał monopol we wsi Sułów³⁷. Nowy dzwon odlany został w pracowni Dietricha Beslera w Kostrzynie nad Odrą, a już rok później ludwisarz Samuel Finke odlął drugi instrument dla sułowskiego kościoła. Dokładne informacje o instrumentach zawarte zostały w publikacji J. Zdrenki, który korzystając między innymi z dzieła W. Junga i W. Spaka, opracował charakterystykę dzwonów ze sułowskiego kościoła.

Według przeprowadzonych przez niego badań, pierwszy dzwon odlany był z brązu, o średnicy 0,76 m i wisiał we wschodniej części wieży

³³ L. Szlufik, *Sułów- wieś w Lubuskiem – Zarys monograficzny*, Wyd. Warta, Słubice-Sułów 2023, s. 35.

³⁴ W. S u d e r, *Zespół 10 transferów XVI-wiecznych malowideł ze Starkowa. Próba odczytania treści oraz odtworzenia układu dekoracji malarskiej gotyckiego kościoła w Starkowie*, ASP w Krakowie, Kraków 2015.

³⁵ W. Z a c h a r i a s z, *Kościół, architektura, ludzie. Historia kościoła pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie w latach 1945-1981*, Poznań 2022, s. 7.

³⁶ W. J u n g, W. S p a k, *Die Kunstdenkmale des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913, s. 215-216.

³⁷ Joachim von Köckritz, dziedzic na Sułowie i Sulęcinie, studiował we Frankfurcie nad Odrą. Od 1629 roku był radcą elektora brandenburskiego Jerzego Wilhelma, a od około 1632 roku zarządcą księstwa krośnieńskiego. Ożeniony z Anną von Schlieben, córką radcy i mistrza dworu Baltazara von S., dziedzica na Polnitz i Braune. Joachim von Köckritz zmarł w październiku 1635 roku i został pochowany 7.10.1635 roku w kościele miejskim w Kostrzynie. Z tego małżeństwa pochodził m.in. syn Baltazar Abraham von K. (*30.11.1613 roku), który był dyrektorem i komisarzem ziemi torzymskiej. W roku 1723 Sułów został sprzedany władcy krajowemu i podporządkowany domenie Czarnowo – Dz. cyt., J. Z d r e n k a, *Inskrypcje województwa lubuskiego pod redakcją Joachima Zdrenki. Powiat słubicki do 1815 roku*, CORPUS INSCRIPTIO- NUM POLONIAE, tom X, Toruń 2018, s.60.

kościelnej. W górnej części płaszcza umieszczona była inskrypcja informująca o jego odlaniu, która brzmiała następująco:

<AVS DEM VEIWER FLOS ICH DITERICH BESLER
ZV CVSTRIN GOS MICH>

(Tłum.: Z ognia wypłynąłem, Dietrich Besler w Kostrzynie odlał mnie)

Na bokach dzwonu rozmieszczone były trzy głowy aniołów ze skrzydłami, a także herb rodu von Schlieben, pod którym umieszczona była inskrypcję fundacyjna o następującej treści:

<ANNA GEBORNE SCHLIE[B]EN, H[ERRN] JOACHIM
KOKERITZ CHVRF[VRSTLICH] BRAND[ENBVRGISCHEN]
CANZELERS s[eine] NACHGELASSENE WITTIB AVF ZOŁO 1648>

(Tłum.: Anna urodzona Schlieben, pana Joachima Kokeritza, kanclerza elektora brandenburskiego, pozostawiona wdowa na Sułowie 1648)³⁸

Dzwon zachodni, odlany w 1649 roku również z brązu, posiadał średnicą 0,59, a na swoim płaszczu od strony północnej zawierał w reliefie przedstawienie Matki Boskiej i św. Jana, a po stronie południowej Adama i Ewę przy drzewie wiary. *Na wysokości uderzenia obok dwóch małych monet większa z przedstawieniem wielkiego elektora Fryderyka Wilhelma. Na płaszczu dzwonu przebiegała też inskrypcja nadzwonna*³⁹. Jej treść brzmiała następująco:

<VIGILANDVM ET ORANDVM ANNO MDCXLIX SAMEL FINKE>

(Tłum. Dla czuwania i modlitwy w roku 1649 Samuel Finke)⁴⁰

³⁸ W. Jung, W. Spak, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913, s. 216.; J. Zdrenka, *Inskrypcje województwa lubuskiego pod redakcją Joachima Zdrenki. Powiat słubicki do 1815 roku*, CORPUS INSCRIPTIONUM POLONIAE, tom X, Toruń 2018, s. 59-60.

³⁹ *Dz. cyt.*, tamże.

⁴⁰ Tamże.

Fot. 2-3. Kościół w Sułowie i barokowy ołtarz ambonowy (1913 rok)
 źródło: W. Jung, W. Spak, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*,
 Berlin 1913, s. 214-15

Gruntownej przebudowie poddano w XVIII wieku również pierwotną, wewnętrzną część kościoła w Sułowie. Wszystkie okna w nawie zostały powiększone i nadano im charakterystyczny barokowy układ, podkreślając ich obramienia. Element nowego wyposażenia stanowiła wybudowana drewniana empora organowa, która za pomocą schodów znajdujących się w wieży skomunikowana była z nawą świątyni, co potwierdza rzut poziomy z 1913 roku. Szlufik zaznacza, że w tym czasie w całym kompleksie położono nowe podłogi, stary ołtarz ambonowy zastąpiono nowym, wykonanym z bogato rzeźbioną ornamentyką barokową oraz wybudowano nową chrzcielnicę z motywem anioła. Do elementów ozdobnych świątyni, według W. Junga i W. Spaka, należał również drewniany kartusz⁴¹. W 1786 roku odlano

⁴¹ Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie, *Dokumentacja fotograficzna konserwatora – ruiny kościoła w Sułowie*, 1959.; L. Szlufik, *Sułów – wieś w Lubuskiem – Zarys monograficzny*, Wyd. Warta, Słubice-Sułów 2023, s. 44.; W. Jung, W. Spak, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913, s. 214-216.

dla kościoła w Sułowie prosty, barokowy kielich z cyny o wysokości 21,5 cm⁴². W XVIII wieku do wyposażenia liturgicznego należała także sześciokątna butelka kościelna o wysokości 18 cm, o czym w swojej publikacji z 1913 roku informują ww. autorzy⁴³.

Wewnętrzny układ i wystrój kościoła w Sułowie zmienił się po raz ostatni w wyniku budowy absydy w jego wschodniej części. W. Jung i W. Spak wskazują, że powstanie kolejnego elementu świątyni spowodowało przesunięcie ołtarza ambonowego, a tym samym wydłużenie nawy kościoła, w efekcie czego rozbudowano drewnianą barokową emporę organową, dodając jej skrzydła boczne skomunikowane z wnętrzem za pomocą schodów w południowo-zachodnim narożniku nawy, co wyraźnie widoczne jest na rzucie poziomym. Najprawdopodobniej w tym czasie chór wyposażony został w organy kościelne, co zgodnie z wprowadzonymi przepisami miało dotyczyć obowiązku posiadania instrumentu przez zbory protestanckie⁴⁴. Dodatkowo pod koniec wieku XIX odsłonięto we wnętrzu kościoła tablicę upamiętniającą poległych w wojnach wyzwoleniczych⁴⁵, a funkcjonujący dotychczas portal w ścianie północnej zamurowano⁴⁶. Potwierdzają to zarówno dokumentacje konserwatorskie z 1959 roku, jak również W. Jung i W. Spak. W całym kompleksie założono nowe posadzki stylizowane na motyw czarno-białej szachownicy, co również charakteryzowało zbory protestanckie na tym terenie pod koniec XIX wieku. Jak zaznacza Szlufik: *Część sześciokątnych płyt na posadzce pod ławkami jest barokowa. (...) Na strychu kościoła zachowały się resztki barokowego anioła chrzcielnego i drewniany kartusz z tego samego okresu*⁴⁷.

⁴² J. Z d r e n k a, *Inskrypcje województwa lubuskiego pod redakcją Joachima Zdrenki. Powiat słubicki do 1815 roku*, CORPUS INSCRIPTIONUM POLONIAE, tom X, Toruń 2018, s. 137.

⁴³ L. S z l u f i k, *Sułów – wieś w Lubuskiem – Zarys monograficzny*, Wyd. Warta, Słubice-Sułów 2023, s. 44.

⁴⁴ W. Z a c h a r i a s z, *Kościół, architektura, ludzie. Historia kościoła pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie w latach 1945-1981*, Poznań 2022, s. 29.

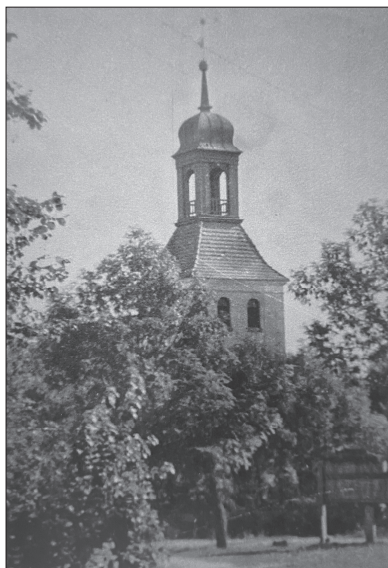
⁴⁵ W. J u n g, W. S p a k, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913, s. 213-214.

⁴⁶ Tamże, L. S z l u f i k, *Sułów – wieś w Lubuskiem – Zarys monograficzny*, Wyd. Warta, Słubice-Sułów 2023, s. 44.

⁴⁷ *Dz. cyt.*, L. S z l u f i k, *Sułów – wieś w Lubuskiem – Zarys monograficzny*, Wyd. Warta, Słubice-Sułów 2023, s. 44.

Fot. 4. Kościół w Sułowie na pocztówce z początku XX w.
 źródło: L. Szlufik, *Sułów – wieś w Lubuskim – Zarys monograficzny*,
 Słubice-Sułów 2023, s. 140.

Fot. 5-6. Pieczęć Wspólnoty Kościoła Ewangelickiego w Sułowie
 i wieża kościoła (1940 rok), źródło: L. Szlufik, *Sułów – wieś w Lubuskim –
 Zarys monograficzny*, Słubice-Sułów 2023, s. 41, 169.

Kościół w Sułowie po II wojnie światowej

Dewastacja i rozbiórka starego kościoła

Działania wojenne, które rozpoczęły się na przełomie stycznia i lutego 1945 roku, przyczyniły się do znacznych zniszczeń wielu obiektów sakralnych na tym terenie⁴⁸. Również kościół w Sułowie doznał w tym czasie uszkodzeń, jednak nie były one na tyle znaczne, żeby obiekt ten uznać za nienadający się do użytku. Według relacji jednej z pierwszych mieszanek Sułowa – Marianny Czak (z d. Kuźma), świątynia po II wojnie światowej była w dobrej kondycji i jeszcze przez kilka lat na wieży wisały dzwony, którymi wzywano miejscową ludność na nabożeństwa majowe i czerwcowe odprawiane przy pobliskim krzyżu, a także używano ich, kiedy odprowadzano zmarłego z jego domu rodzinnego do kościoła w Kowalowie, gdzie odbywała się msza pogrzebowa⁴⁹. Potwierdza to również ówczesny proboszcz parafii Rzepin, do której administracyjnie należała wieś Sułów. Ksiądz Mieczysław Brzeziński w liście do Kurii Administracji Apostolskiej w Gorzowie zaznaczał, że kościół mimo uszkodzenia dachu i okien miał bardzo silne mury, które przy odpowiednim zabezpieczeniu, nadawałyby się do normalnego funkcjonowania świątyni⁵⁰. Tego samego zdania jest Bronisław Musztyfaga, który przybył do wsi w 1946 roku. Wspomina, że *kościół nie był mocno zniszczony. Dach przeciekał, było miejsce na trzy dzwony, a były dwa, ale je zabrali. Nikt nie wie gdzie. Jeszcze jak ktoś umarł, to dzwonili*⁵¹. Obiekt ten, w myśl antykościelnej polityki państwa, nigdy nie został zaadaptowany na świątynię rzymskokatolicką. Po II wojnie światowej ludność Sułowa, która w 1946 roku stanowiła 163 osoby, zmuszona była uczestniczyć w nabożeństwach odprawianych w pobliskim kościele w Kowalowie, a dawny zbór ewangelicki stał się celem szabrowników i lokalnej ludności, która stopniowo przyczyniała się do destrukcji tego miejsca⁵².

⁴⁸ W. Zachariasz, *Kościół, architektura, ludzie. Historia kościoła pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie w latach 1945-1981*, Poznań 2022, s. 31.

⁴⁹ P. Oczyński, *Parafia pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie i jej rola w społeczności lokalnej w latach 1945-1956*, Poznań 2022, s. 89.

⁵⁰ Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze, *Rzepin 1945-1964*, sygn. 849, *Charakterystyka nieczynnych kościołów na terenie parafii Rzepin*, 18.11.1947.

⁵¹ *Dz. cyt.*, L. Szlufik, *Sułów- wieś w Lubuskiem – Zarys monograficzny*, Wyd. Warta, Ślubice-Sułów 2023, s. 179.

⁵² Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie, *Wykaz mieszkańców gminy Kowalów – stan na dzień 31 grudnia 1946, 1946.*; Archiwum

Na przełomie maja i czerwca 1954 roku, decyzją Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej Referatu do Spraw Wyznań, zdecydowano zdemontować i zdjąć z nieczynnych kościołów wszystkie dzwony, celem uzupełnienia brakujących w centralnej Polsce, które zostały zrabowane w czasie okupacji niemieckiej. W służbowej notatce z momentu ściągania kościelnych dzwonów funkcjonariusze zanotowali informację o tym, że mieszkanki Sułowa, jako jedne z nielicznych, stawiały opór, kiedy urzędnicy próbowali wejść na dzwonnice kościoła, aby ściągnąć wiszące tam dzwony. Całego zajścia również nie udało rozgonić się wezwanej milicji. Z dalszej treści dokumentu wynika, że miejscowe kobiety ostatecznie z niezadowolaniem ustąpiły i dzwony zostały zdjęte, a następnie przetransportowane do magazynów w Zielonej Górze⁵³. W listopadzie 1954 roku, 66 sztuk dzwonów, w tym dwa XVII-wieczne z kościoła w Sułowie, zostało samochodami wywiezione do Rejonowej Składnicy Złomu we Wrocławiu, gdzie wszelki ślad po nich zaginął⁵⁴. Nie wiadomo, czy zostały przetopione, czy też w myśl pierwotnego założenia zostały przekazane do jednej z parafii w centralnej Polsce. Faktem jest, że pozbawiony dzwonów kościół w Sułowie coraz bardziej zaczął popadać w ruinę i mimo chęci odbudowy świątyni w czynie społecznym przez lokalną ludność, władze państwowe postanowiły pozostawić go narażonego na działania atmosferyczne. Było to świadome posunięcie mające na celu całkowite odcięcie ludności od przywiązania do tego miejsca. Dotychczas nieczynny kościół w Sułowie (jak również świątynie w innych miejscowościach), mimo tego, że nie celebrowano w nim po II wojnie światowej liturgii, to poprzez dzwonnice spełniającą swoje funkcje, był swoistym symbolem i nadzieją dla mieszkańców, którzy wierzyli, że w przyszłości obiekt ten zostanie odbudowany. Nadzieje te szybko rozwiął wspomniany we wstępie okólnik z 1957 roku, który ostatecznie wyjaśniał

parafii rzymskokatolickiej pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie, *Opis inwentarza majątku kościelnego i beneficjalnego – stan na dzień 1 kwietnia 1946*, 1946.

⁵³ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, *Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze- Wydział do Spraw Wyznań*, sygn. 3119, *Przydziały dzwonów z kościołów nieczynnych w województwie zielonogórskim 1953-1955 – Notatka informacyjna z przebiegu zdejmowania dzwonów w nieczynnych kościołach*, 14.06.1954.

⁵⁴ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, *Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze- Wydział do Spraw Wyznań*, sygn. 3119, *Przydziały dzwonów z kościołów nieczynnych w województwie zielonogórskim 1953-1955 – Notatka informacyjna o miejscu przechowywania dzwonów zdjętych z nieczynnych kościołów*, 14.01.1955.

i regulował prawny charakter własności do poniemieckich gruntów i nieruchomości na Ziemiach Zachodnich, a tym samym zaostrzał konflikt na linii Państwo-Kościół. Dla sułowskiego kościoła był to przełomowy moment, w którym jasnym stało się, że władze państwowe nie będą chciały odbudować świątyni, ani przekazać jej na własność parafii w Rzepinie. Dokładny stan całego obiektu w tym czasie najlepiej oddaje charakterystyka sporządzona przez Kierownika Referatu ds. Wyznań w listopadzie 1956 roku. Wynika z niej, że kościół położony jest na terenie Gromadzkie Rady Narodowej Kowalów i należy do parafii Rzepin. Wieś Sułów liczy sobie około 320 osób, a ludność tam zamieszkująca uczęszcza do kościoła w Kowalowie oddalonego o 4 kilometry od Sułowa, gdyż kościół parafialny w Rzepinie oddalony jest o 10 kilometrów i mieszkańcy wybierają się tam tylko w wyjątkowych wypadkach na większe uroczystości kościelne.

Znajdujący się w Sułowie kościół poniemiecki jest po wyznaniu ewangelickim i nieczynny jest od czasu zakończenia działań wojennych. Budynek ten zaliczany jest do zabytków. Nie był on jednak konsekrowany i w wyniku tego ulega on coraz większemu zniszczeniu na skutek warunków atmosferycznych. Kierownik jasno stwierdza, że ludność tej wsi zupełnie nie dba o ten budynek, o czym świadczyć może to, że w dużym stopniu jest on rozszabrowany. Zaznacza, że widoczne są ślady działań grabieżczych, poprzez zabierania drewnianej konstrukcji i przeznaczanie jej na opał, co doprowadziło do zniszczeń kościoła na poziomie 75%. Dalej Kierownik stwierdza, że drzewo na całym budynku jest całkowicie zgniłe i ledwo się utrzymuje. Powodem tego jest całkowity brak dachówki na większości obiektu. Niektóre belki są złamane, a prawie wszystkie zagięte. Całość stropu grozi zawaleniem. Zaznacza, że ruina ta nie jest zabezpieczona, ponieważ nie ma tam żadnych drzwi i grozi ona nie tylko zawaleniem, lecz nawet i możliwością przygniecenia kogoś. Jednocześnie podkreśla, że jedynie wieża utrzymuje się jeszcze stosunkowo dobrze i drzewo w niej jest jeszcze w dobrym stanie.

W jego ocenie budynek sułowskiego kościoła jest bardzo stary, o czym świadczyć mogą jego mury, które zbudowane są z kamienia i cegły. Mury te są bardzo grube – około 1 metra grubości. Okienka zaś bardzo małe. Wieża zbudowana jest na planie kwadratu i ostro zakończona. W opisie wnętrza zaznacza, że kościół jest mały i może pomieścić do 200 osób. W środku nie ma żadnego balkonu, jak to ma

miejsce w innych kościołach poniemieckich. Nie ma też żadnego sufitu. Brak zupełnie posadzki i jakichkolwiek urządzeń wewnętrznych. Na ścianie wiszą dwie tablice w języku niemieckim, na których wypisane są nazwiska poległych żołnierzy w czasie I wojny światowej. Na sam koniec kolejny raz podkreśla, że budynek ten przez miejscową ludność jest zupełnie zaniedbany i często służy on przechodniom do załatwiania osobistych potrzeb. Latem zaś służy jako schronienie przed deszczem dla owiec i innego inwentarza. Z charakterystyki wynika również, że kościół otoczony jest niskim murem kamiennym, który w kilku miejscach jest rozebrany, a na terenie placu kościelnego znajduje się kilka grobów poniemieckich, podobnie jak na cmentarzu znajdującym się poza wsią⁵⁵.

O zwroty nieczynnych kościołów, a tym samym zwrotu świątyni w Sułowie starał się w 1957 roku ówczesny proboszcz parafii Rzepin – ks. Stanisław Maślona. Mimo ogromnych chęci jego wnioski spotykały się z odmową, a wspominany okólnik regulujący prawny status Kościoła Katolickiego w Polsce oraz pogarszająca się sytuacja na linii Państwo-Kościół, zamknęły na wiele lat drogę do możliwości zwrotu dawnych zborów poniemieckich lokalnym parafiom⁵⁶. Kościół w Sułowie z końcem II wojny światowej był obiektem, który mimo uszkodzeń, nadawał się do remontu i normalnego funkcjonowania. Zaledwie dziesięć lat później był już w tak zaawansowanym stanie destrukcji, że koszty jego odbudowy przekraczały osiągalne przez parafię Rzepin wówczas sumy, a Państwo wykazywało wyraźny brak zainteresowania jakąkolwiek odbudową tego obiektu. Decydującym dla dawnego zboru w Sułowie był rok 1964, kiedy postanowiono ostatecznie rozwiązać sprawę nieczynnych kościołów na terenie całego województwa. W sporządzonym wówczas wykazie nieczynnych i zrujnowanych kościołów, świątynię we wsi Sułów zakwalifikowano do III grupy zabytków i mimo wyraźnej uwagi, że budynek nadaje się do odbudowy, przeznaczono go do rozbiórki ze względu na nieopłacalność w odbudowie i brak reprezentowania wartości. Uważano, że szpeci krajobraz miejscowości i powinno się go usunąć. Zaskakują-

⁵⁵ Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim, *Parafie rzymskokatolickie – Ślubice, Rzepin 1956-1992*, sygn. 66/927/0/25/1307, *Charakterystyka nieczynnego kościoła znajdującego się we wsi Sułów*, 26.11.1956.

⁵⁶ Kronika parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie.

cym pozostaje fakt, że do rejestru zabytków obiekt wpisano w 1964 roku, a więc w momencie, w którym zdecydowano o jego ostatecznym losie. Działania te pokazują nie tylko stosunek Państwa do Kościoła w tym czasie, ale również jak małe znaczenie miał status zabytku i jak bardzo upolityczniona była funkcja konserwatora zabytków, który swoimi działaniami w żadnym stopniu nie wpłynął na zabezpieczenie sułowskiego kościoła, którego stan zniszczenia na rok 1965 szacowany był na 85%⁵⁷. Wieś zamieszkiwało wówczas 292 mieszkańców⁵⁸.

Fot.7-8. Kościół w Sułowie i widok na nawę z prezbiterium (1959 rok),
źródło: Kościół – Zabytek.pl [dostęp:10.5.2024], Archiwum Parafii
pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie.

⁵⁷ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, *Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze- Wydział do Spraw Wyznań*, sygn. 3130, *Wykaz nieczynnych i zniszczonych kościołów na terenie województwa zielonogórskiego z podziałem na powiaty (informacje powiatowych rad narodowych) – 1963-1966*.

⁵⁸ Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie, *Schematyzm diecezjalny 1965 r.*, 1965.

Fot. 9-10. Wnętrze kościoła w Sułowie (1959 rok)
źródło: Archiwum Parafii pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie

Mimo, że ostateczna decyzja odnośnie rozbiórki zapadła już w roku 1964, to ówczesny ks. proboszcz parafii Rzepin- Stanisław Kusiak, starał się za wszelką cenę ratować zabytkowy obiekt. Wielokrotnie wniósł on wnioski do Kurii o pomoc, jak również wzywał władze wojewódzkie do zaprzestania działań mających na celu zburzenie XV-wiecznego kościoła w Sułowie. Chęci księdza i zaangażowanie lokalnej ludności nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Sprawa przesądzona została z góry, na co wpływ miała dopiero co kształtująca się polityka lat 70. XX wieku. Mimo wyraźnej odwilży, jaka nastąpiła w czasach gierkowskich na linii Państwo-Kościół w porównaniu do lat wcześniejszych, to antykościelna narracja pozostała niezmienna, czego dowodem był prężnie rozwijający się Departament IV MSW. Polepszenie się stosunków widoczne było jednak w przekazywaniu Kościołowi własności gruntów i nieruchomości poniemieckich, którymi dotychczas zarządzało Państwo. W ten sposób w 1971 roku na własność parafii Rzepin przeszedł między innymi kościół w Kowalowie, tzw. duży kościół w Rzepinie (obecnie parafialny) wraz z plebanią, kościół w Lubiechni Wielkiej i Lubiechni Małej. Przełomowy okazał się również rok 1976, kiedy dokonano ponownego wpisu na listę zabytków dotychczas funkcjonujące obiekty sakralne w dekanacie Rzepin (w Kowalowie, Lubiechni Małej, Rzepinie), jak również nadano ten status nieczynnym świątyniom (m.in. kościołowi w Radowie, który wówczas pełnił funkcję magazynu). Obiekty zostały objęte opieką prawną ze strony państwa, nad czym czuwali konserwatorzy i opiekunowie zabytków, a ich wszelkie działania pozbawione miały być przekonań politycznych i ideowych. Kluczowy miał być zabytek i dbanie o jego dobro. Pozwoliło to odbudować wiele dotychczas popadających w ruinę kościołów. Cudem ocalała, przeznaczona do rozbiórki w latach 60. XX wieku wczesnogotycka świątynia w Drzeńsku, została zwrócona parafii Rzepin dopiero na mocy ustawy z dnia 31 grudnia 1973 roku i niemal natychmiast przystąpiono do jej odbudowy⁵⁹. Tyle szczęścia nie miał kościół w Sułowie, gdyż władze wojewódzkie z początkiem lat 70. XX wieku wydały zgodę na jego rozbiórkę bez ostatecznej decyzji pionu centralnego, do którego zawiadomienie przesłała bezpośrednio Kuria Biskupia w Gorzowie⁶⁰.

⁵⁹ Uchwała nr. 303 z dnia 31 grudnia 1973 r., M.P. 1973 nr. 57 poz. 325.; Ustawa z dnia 23 czerwca 1971 r., Dz.U. 1971 nr. 16 poz. 156.

⁶⁰ Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze, *Rzepin 1961-1972*, sygn. 850, *Dokumentacja i korespondencja ks. Stanisława Kusiaka z ks. bp. Bronisławem Dąbrowskim – Sekretarzem Episkopatu, w sprawie rozbiórki kościoła w Sułowie i Starkowie* – 29.11.1972.

W 1972 roku, mimo braku wspomnianego pozwolenia, władze wojewódzkie przystąpiły do rozbiórki całego kompleksu. W pierwszej kolejności usunięto dachy nad prezbiterium i nawą oraz dachówkę na wieży kościelnej. Dokładnie wyczyszczono wnętrze i teren wokół z pozostałości po więźbie dachowej, pozostawiając tym samym jedynie mury obwodowe i drewniany szkielet wieży, nad którą do samego końca wznosiła się latarnia zwieńczona walijską kopułą z blachy ocynkowanej i orłem brandenburskim⁶¹. Pod koniec listopada 1972 cały teren dawnego zboru ewangelickiego został przez ludowe wojsko polskie podminowany, a następnie wysadzony w powietrze⁶². Gruzowisko, jak i wszelkie pozostałości po fundamentach, w czynnie społecznym oczyszczonym zostało przez Koło Gospodyń Wiejskich z Sułowa, a uzyskany po rozbiórce plac przez długie lata pozostał niezagospodarowany.

Fot.11-12. Ruiny kościoła w Sułowie (listopad 1972 rok),
źródło: Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze

⁶¹ Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze, *Rzepin 1961-1972*, sygn. 850, *Dokumentacja fotograficzna kościoła w Sułowie*, 1972.

⁶² Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze, *Rzepin 1961-1972*, sygn. 850, *Dokumentacja i korespondencja ks. Stanisława Kusiaka z ks. bp. Bronisławem Dąbrowskim –Sekretarzem Episkopatu, w sprawie rozbiórki kościoła w Sułowie i Starkowie* – 29.11.1972.

Nowy kościół

26 lipca 1977 roku wieś Sułów weszła w skład nowopowstałej parafii pw. Ducha Świętego, której siedzibą stał się kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie. Uroczystej erekcji parafii dokonał ks. biskup gorzowski Wilhelm Pluta, a pierwszym proboszczem został ks. Stanisław Stolec. Powstała ona z podziału parafii w Rzepinie, Laskach Lubuskich i Ośnie Lubuskim⁶³. Nowy proboszcz już w pierwszych latach swojej posługi wyrażał chęć budowy kaplicy we wsi Sułów. Wojewódzki Urząd ds. Wyznań argumentował wówczas odmowę tym, że wieś oddalona jest od Kowalowa o 2,5 km i zamieszkuje ją 250 mieszkańców, więc nie ma potrzeby budowania kaplicy. Dodatkowo Urząd zawiadamiał, że komitet miejski i gminny Rzepin zamierza na tym terenie zorganizować czyn partyjny celem dalszego zagospodarowania⁶⁴. Kolejne próby przejęcia tego terenu na własność parafii w Kowalowie, która decyzją ks. biskupa Józefa Michalika została zmieniona na parafię pw. św. Apostołów Piotra i Pawła, podjęte zostały przez kolejnego proboszcza – ks. Wojciecha Krajęte⁶⁵. W kwietniu 1990 roku, w odpowiedzi na wniosek skierowany do władz w Warszawie informowano, że Państwo nie widzi podstaw prawnych do zwrotu ziem pod budowę nowego kościoła we wsi Sułów⁶⁶. Sytuacja w wyniku przemian ustrojowych zmieniła się już kilka lat później i ok. roku 1993 przystąpiono do budowy obecnego kościoła. Do momentu jego powstania nabożeństwa odprawiano w domu, w którym mieszkała rodzina Zawadzkich⁶⁷.

Nowa świątynia wzniesiona została według projektu Czesława Wierzbickiego z Bolesławca na Dolnym Śląsku. *Powstała na planie krzyża z czworoboczną wieżą o kubaturze 2353,36 m³, powierzchni zabudowy 282,70 m², powierzchni użytkowej 269,69 m² i liczbie miejsc ok. 120 osób.*

⁶³ W. Zachariasz, *Kościół, architektura, ludzie. Historia kościoła pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie w latach 1945-1981*, Poznań 2022, s.76-77.

⁶⁴ Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie, *Odpowiedź Urzędu ds. Wyznań w sprawie budowy kaplicy we wsi Sułów*, 1978.

⁶⁵ KOWAŁÓW pw. świętych Apostołów Piotra i Pawła – Oficjalna strona Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej (diecezjajazg.pl) [dostęp.08.05.2024].

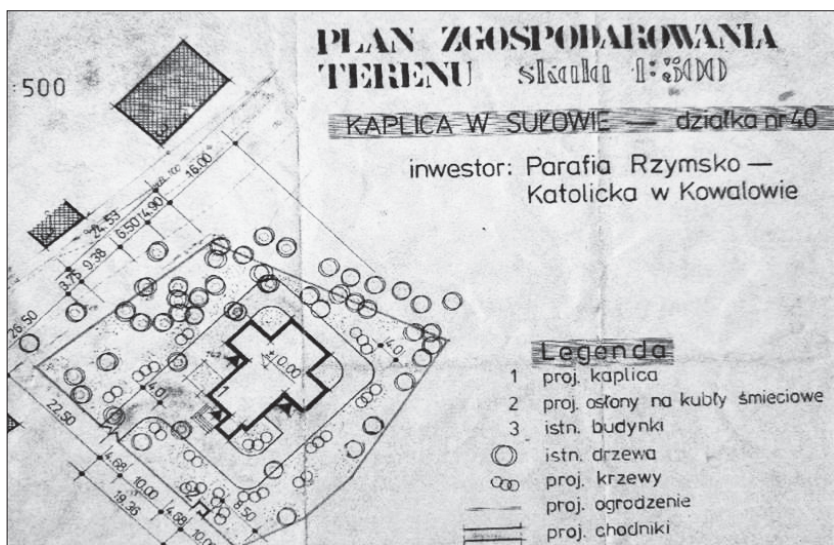
⁶⁶ Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie, *Notatka służbowa dotycząca wniosku w sprawie zwrotu ziem po byłych kościołach w Sułowie, Starkowie i Staroście*, 26.04.1990.

⁶⁷ Wywiad z Haliną Lesiak, 12.09.2024 r.

Fot.13-14. Budowa kościoła św. Wojciecha (12.06.1995 rok),
źródło: Archiwum prywatne Wojciecha Zachariasza

Z powierzchni użytkowej na kruchtę przypada $11,21 \text{ m}^2$, nawę $150,45 \text{ m}^2$, prezbiterium $58,67 \text{ m}^2$, zakrystię $24,68 \text{ m}^2$ i chór $24,68 \text{ m}^2$ ⁶⁸. Wnętrze stanowi prosty wystrój ze skromnym ołtarzem i prezbiterium, w którym zobaczyć można obrazy przedstawiające wizerunek św. Wojciecha i Matki Bożej Nieustającej Pomocy. Uroczystej erekcji kościoła w Sułowie dokonał 21 listopada 1999 roku ks. biskup Adam Dyczkowski, jako świątyni filialnej parafii św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie, w dekanacie Rzepin, w diecezji zielonogórsko-gorzowskiej. Kościół otrzymał wówczas wezwanie św. Wojciecha⁶⁹.

Fot.15. Plan kościoła św. Wojciecha w Sułowie,
 źródło: L. Szlufik, *Sułów – wieś w Lubuskiem – Zarys monograficzny*,
 Wyd. Warta, Słubice-Sułów 2023, s. 47

⁶⁸ Dz. Cyt., L. Szlufik, *Sułów- wieś w Lubuskiem – Zarys monograficzny*, Wyd. Warta, Słubice-Sułów 2023, s. 47.

⁶⁹ Tamże.

Fot.16. Kościół w Sułowie (2020 rok),
źródło: Archiwum prywatne Wojciecha Zachariasza

Cmentarze we wsi Sułów

Pierwsza nekropolia powstała we wsi najprawdopodobniej w momencie budowy tutejszego kościoła. W myśli panującej wówczas praktyki zmarli grzebani byli na terenie działki kościelnej. Z pewnością cmentarz (podobnie jak to miało miejsce w pobliskim Drzeńsku i Kowalowie) charakteryzował się podziałem na części, w których grzebano osobno dzieci oraz dorosłych, jak również bogatych i biednych⁷⁰. Wejście na jego teren wiodło od południowej części działki⁷¹. Z początkiem XIX wieku zaistniała konieczność założenia nowego cmentarza, gdyż z przyczyn związanych z brakiem miejsca na nekropoli przykościelnej, zaczęły pojawiać się problemy związane z pochów-

⁷⁰ W. Zachariasz, *Memoria numquam moritur. O cmentarzach, kryptach kościelnych i kaplicy cmentarnej we wsi Kowalów w województwie lubuskim* [w:] *Rocznik Adhibenda 2024*, Agencja Wydawnicza „PDN”, Zielona Góra 2024.

⁷¹ Cmentarz ewangelicki przykościelny – Zabytek.pl[dostęp: 08.05.2024].

kami. Jak wspomina Szlufik: *Początkowo mieszkańcy gminy Sułów poprzez swoich przedstawicieli: Andreasa Thielego i nauczyciela Christiana Heinricha, sprzeciwiali się decyzji Królewskiego Rządu Kościelnego we Frankfurcie nad Odrą, w sprawie nowej lokalizacji pochówków poza obrębem wsi. W tym celu zwrócili się do swego kaznodziei nazwiskiem Eick z właściwej miejscowo parafii ewangelickiej w Drzeńsku z prośbą o interwencję. Wspomniany kaznodzieja zwrócił się zaś z prośbą o pomoc w pozostawieniu cmentarza w dotychczasowym miejscu do superintendenta Schramma. Ten podjął nieskuteczną interwencję u urzędników cywilnych, którzy wydali sporną decyzję⁷². Ostatecznie w 1817 roku Urząd Domeny w Gajcu stwierdził, że wytyczono już działkę pod budowę nowego cmentarza, o szerokości 9 metrów i długości 18 metrów. Decyzja stała się więc ostateczna i jeszcze w tym samym roku założono nowy cmentarz mieszczący się kilka kroków za wsią, przy drodze w kierunku na Nowe Biskupice⁷³.*

Cmentarze funkcję swą pełniły do roku 1945. Wraz z końcem wojny padły ofiarą grabieżczej działalności szabrowników i przybyłej na te tereny ludności polskiej. Wielokrotnie pozyskany drogi kamień, z którego wykonane były nagrobki, wykorzystywany był jako materiał budulcowy, handlowano nim, a nawet przerabiano na potrzeby pochówków lokalnej ludności przybyłej po 1945 roku. Nekropolie od końca wojny pozostawały nieczynne, a mieszkańcy Sułowa grzebani byli na cmentarzu w Kowalowie, który funkcjonować zaczął już od pierwszych miesięcy po wyzwoleniu⁷⁴. Na przykościelnej nekropolii jeszcze do początku lat 70. XX wieku ostało się kilka poniemieckich nagrobków, które w momencie wysadzenia kościoła i uporządkowania całego placu, zostały ostatecznie zlikwidowane. Podobny los spotkał nowy cmentarz mieszczący się poza wsią. Szlufik wspomina, że jeszcze z początkiem lat 70. XX wieku nekropolia była w stosunkowo dobrym stanie, jednak później wszelkie pozostałości po nagrobkach zostały usunięte. Działania te wiązały się z polityką państwową, która chciała ostatecznie rozwiązać sprawę nieczynnych kościołów i cmentarzy. W ten sposób w I poł.

⁷² Dz. cyt., L. Szlufik, *Sułów – wieś w Lubuskiem – Zarys monograficzny*, Wyd. Warta, Słubice-Sułów 2023, s. 48.

⁷³ Tamże.

⁷⁴ W. Zachariasz, *Memoria numquam moritur. O cmentarzach, kryptach kościelnych i kaplicy cmentarnej we wsi Kowalów w województwie lubuskim* [w:] *Rocznik Adhibenda* 2024, Agencja Wydawnicza „PDN”, Zielona Góra 2024.

lat 70. XX wieku przystąpiono do likwidacji sułowskiego cmentarza. Warto zaznaczyć, że w przypadku obu nekropolii, nigdy nie przeprowadzono ekshumacji pochowanej tam ludności niemieckiej⁷⁵.

Dziś na terenie działki kościelnej znajduje się nowo wybudowany kościół filialny pw. św. Wojciecha, natomiast cmentarz znajdujący się poza wsią pozostał niezagospodarowany. Mimo wyraźnych granic oraz układów alejowo-kwaterowych, nie zachowały się nagrobki na dawnym cmentarzu przykościelnym. Kilka z nich ostało się natomiast na nekropolii poza wsią i dziś świadczą one o dawnym przeznaczeniu tego miejsca i ludziach, którzy w Sułowie w miłości się rodzili, w wierze żyli, w nadziei pomarli⁷⁶.

Zakończenie

Historia losów kościoła we wsi Sułów w województwie lubuskim jest tematem nad którym szczególnie warto się pochylić. Gotycka, a jednocześnie barokowa perła architektury sakralnej na terenie dekanatu Rzepin podzieliła ostatecznie los wielu poniemieckich świątyń, które antykościelna polityka państwa przeznaczyła do całkowitej rozbioru. To co wyróżniało Sułów to niewątpliwie średniowieczny rodowód budowli, na szkieletcie którego powstała niezwykle na skalę dekanatu świątynia o stylu i wyposażeniu barokowym. Dzięki zachowanym źródłom, opracowaniom, a także analizie okolicznych kościołów, możliwym stało się odtworzenie w zbliżonej formie pierwotnego układu świątyni, a także przedstawienie jej kolejnych etapów rozbudowy. Uwagę zwraca również fakt, jak szczególną opieką ludność niemiecka przed II wojną światową darzyła opisywaną świątynię, między innymi poprzez liczne remonty budynku i naprawy wieży kościelnej. Jednocześnie widać jak sytuacja ta zmieniała się w późniejszym okresie. Mimo, że przybyła ludność polska przywiązywała wielką wagę do tego miejsca, czego wyrazem były protesty miejscowych kobiet związane ze ściąganiem dzwonów, uważane za jedno z najważniejszych oporów jakie spotkali funkcjonariusze, to jednak ostatecznie słabo zatroszczono się o zabezpieczenie kościoła przed szabrownikami, a nawet przyczyniano się bezpośrednio (poprzez kradzież

⁷⁵ L. Szlufik, *Sułów – wieś w Lubuskim – Zarys monograficzny*, Wyd. Warta, Słubice-Sułów 2023, s. 49.

⁷⁶ Cmentarz ewangelicki przykościelny – Zabytek.pl [dostęp: 08.05.2024]; Cmentarz ewangelicki – Zabytek.pl [dostęp: 08.05.2024].

elementów drewnianych na opał, załatwianiem potrzeb fizjologicznych, a także wypasaniem bydła wewnątrz murów) do całkowitej destrukcji tego miejsca. Mieszkańcy Sułowa wielokrotnie wznosili głosy, że w czynie społecznym chcieliby z pomocą Państwa odbudować tutejszy kościół, jednak stan w jakim znalazła się świątynia w przededniu rozbiórki, pokazują najlepiej zachowane fotografie z tego okresu. Z końcem roku 1972 gotycko-barokowa świątynia we wsi Sułów, wraz z otaczającym ją cmentarzem przykościelnym, przestała istnieć. Jej los w latach 70. XX wieku podzielił również cmentarz założony poza wsią z początku XIX wieku. Dopiero w latach 90. XX w. z inicjatywy ks. proboszcza Wojciecha Krajenty i tutejszych mieszkańców podjęto ostateczną decyzję o odbudowie sułowskiego kościoła. Nowa świątynia pw. Św. Wojciecha, uroczyscie konsekrowana w 1999 roku, reprezentuje dziś nowoczesny styl w budownictwie i swoim kształtem daleka jest od swojej poprzedniczki.

Współczesna nam wieś Sułów rozwija się prężnie, a lokalny kościół wraz z nią. Mieszkańcy z należytą starannością dbają o swoją świątynię oraz teren wokół niej. Celem tej pracy było swoiste *exegi monumentum* sułowskiego kościoła, poprzez trwałe uchwycenie historii tego miejsca, aby pamięć o perełce architektury gotyku i baroku w dekanacie Rzepin, którą władze komunistyczne starały się zatrzeć, nigdy nie zaginęła.

ANEKS

Pastorzy i księża posługujący w kościele w Sułowie

Świątynia w Sułowie w momencie swojego powstania funkcjonowała jako kościół katolicki, który zmienił swoje przeznaczenie wraz z przybyciem na te tereny religii protestanckiej. Nazwiska kapłanów posługujących w sułowskim kościele przed reformacją nie są znane. Po niej miejscowość weszła w skład parafii ewangelickiej w Drzeńsku, pod protekcją której pozostawała do wybuchu II wojny światowej. W tym czasie w kościele w Sułowie posługiwali następujący pastores:

1. Gericke, Johann – 1585
2. Schönfeld, Peter – 1585-1593
3. Rißmann, Peter – 1593-1613

4. Lehmann, Johann – 1613-1626
5. Lange, Michael – 1626-1640
6. Ahnsorge, Johann – 1641-1660
7. v. Pawlowsky, Andreas, Mag. – 1660-1666
8. Schindler, Georg, Mag. – 1666-1680
9. Mauritius, Friedrich – 1680-1687
10. Bagans, David – 1688-1721
11. Peckhold, Johann – 1722-1729
12. Grumbach, Johann Christoph – 1730-1738
13. Büttner, Stephan – 1739-1770
14. Hennicke, Christoph – 1771-1800
15. Eick, Ludwig Siegismund – 1800-1836
16. Beppel, Karl Ludwig – 1837-1846
17. Schröder, Wilhelm Julius – 1847-1853
18. Metzner, Hermann Ludwig – 1853-1870
19. Halmhuber, Alexander Ludwig Leopold – 1871-1882
20. Ließ, Johannes Daniel – 1883-1907
21. Münster, Karl Ludwig Philipp – 1907-1920
22. Glockner, Friedrich Albert Otto – 1921-1945⁷⁷

25 października 1945 r. ksiądz administrator Edmund Nowicki powołał do życia parafię pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rypinie Lubuskim (Rzepin). W jej skład weszła między innymi wieś Sułów, której ludność uczęszczała na msze święte do czynnego od 1945 roku kościoła w Kowalowie. W granicach parafii Rzepin wieś pozostawała do roku 1977. W tym czasie posługiwali tu następujący księża proboszczowie i wikariusze:

1. **Mieczysław Brzeziński – 25.10.1945-20.09.1956 (Proboszcz)**
2. Otton Okulicz-Kozaryn – 05.04.1954-20.07.1957
3. **Stanisław Maślona – 29.09.1956-18.03.1957 (Proboszcz)**
4. Kazimierz Treder – 1956-1958
5. **Kazimierz Terlecki – 18.03.1957-1962 (Proboszcz)**
6. Ludwik Dąbrowski – 07.1957-1959
7. Stanisław Rukasz – 1958-1959
8. Ryszard Król – 1959-1961

⁷⁷ \$(Kreis Ost- und Weststernberg) (gca.ch) [dostęp: 08.05.2024].

9. Tadeusz Marszelewski – 1959-1960
10. Stanisław Wiśniewski – 1960-1961
11. Marian Klekot – 1961-1966
12. Józef Biela – 1961-04.04.1962
13. Tadeusz Gawin – 04.04.1962-1962
14. **Stanisław Kusiak – 09.02.1962-25.08.1989 (Proboszcz)**
15. Jakub Mucha – 09.1962-01.09.1963
16. Zbigniew Wilczyński – 01.09.1963-09.1968
17. Kazimierz Sasadeusz – pierwsza niedziela lipca 1966-08.1970
18. Longin Blecha – 09.1968-09.1969
19. Janusz Frelich – 09.1969-01.07.1971
20. Jan Guzowski – 01.09.1970-30.06.1972
21. Cyryl Kowalski – 01.07.1971-1974
22. Jan Kurek – 1974 (krótko)
23. Stanisław Jaworecki – 1974-1976
24. Kazimierz Helon – 1974-1977
25. Stanisław Stolz – 06.02.1975-26.07.1977⁷⁸

26 lipca 1977 roku ks. bp Wilhelm Pluta powołał nową parafię pw. Ducha Świętego, która powstała z podziału parafii w Ośnie Lubuskim, Rzepinie i Laskach Lubuskich. Jej siedzibą został kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie. Uroczystej zmiany tytułu parafii dokonał w 1989 roku ks. biskup Józef Michalik. Od tego momentu parafia i kościół parafialny funkcjonują pod wezwaniem św. Apostołów Piotra i Pawła. W tym czasie posługę duszpasterską sprawowali tu następujący kapłani:

1. **Stanisław Stolz – 26.07.1977-30.07.1981 (Proboszcz)**
2. Jerzy Oszkiel – 26.07.1977-13.11.1979
3. Ryszard Kiwak – 20.11.1979-04.1980 (oficjalny akt zwolnienia ze stanowiska wikariusza wydano 26.02.1981)
4. **Wojciech Krajenta – 31.07.1981 9-04.12.2011 (Proboszcz)**
5. **Andrzej Gwóźdź – 17.12.2011 (Proboszcz)**⁷⁹

⁷⁸ Archiwum prywatne Przemysława Oczyńskiego.; Kronika parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie.

⁷⁹ Archiwum prywatne Wojciecha Zachariasza.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim – zespoły

- Urząd Wojewódzki w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 66/927/0/25/1320, *Parafie rzymskokatolickie - Kowalów, Górzycy, Czarnów, 1957-1992*.
- Urząd Wojewódzki w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 66/927/0/25/1307, *Parafie rzymskokatolickie – Słubice, Rzepin, 1956-1992*.
- Starostwo Powiatowe Rzepińskie z siedzibą w Słubicach, sygn. 66/236/0/6/136, *Wykazy osadników (dotyczy tylko gmin w: Kowalowie, Cybinie, Rzepinie), 1948*.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze – zespoły

- Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze- Wydział do Spraw Wyznań, sygn. 3130, *Wykaz nieczynnych i zniszczonych kościołów na terenie województwa zielonogórskiego z podziałem na powiaty (informacje powiatowych rad narodowych) – 1963-1966*.

Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze – zespoły

- *Rzepin 1961-1972*, sygn. 850.
- *Rzepin 1945-1964*, sygn. 849.

Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie.

Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie

Archiwum prywatne Przemysława Oczyńskiego.

Archiwum prywatne Wojciecha Zachariasza.

Akty prawne

Uchwała nr. 303 z dnia 31 grudnia 1973 r., M.P. 1973 nr. 57 poz. 325.

Ustawa z dnia 23 czerwca 1971 r., Dz.U. 1971 nr. 16 poz. 156.

Źródła drukowane

Jarzembowska K., *Kościoły Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej – Nasze dziedzictwo*, t. IV, Wyd. Ikona, Bydgoszcz 2010.

Jung W., Spak W., *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913.

Krawczyk M., *Urząd do spraw Wyznań a kwestia własności kościelnych majątków poniemieckich na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Zeszyty Naukowe UPH w Siedlcach, Seria: Administracja i Zarządzanie, nr. 100, Siedlce 2014.

Krzyżanowska-Witkowska M., Wyszomirski Ł., *Kościoły Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej – Nasze dziedzictwo*, t. VI, Wyd. Ikona, Bydgoszcz 2018.

Kufel R. R., *Kościoły Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej – Nasze dziedzictwo*, t. II, Wyd. Ikona, Bydgoszcz 2010.

- Oczyński P., *Parafia pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie i jej rola w społeczności lokalnej w latach 1945-1956*, Poznań 2022. (Praca dyplomowa).
- Suder W., *Zespół 10 transferów XVI-wiecznych malowideł ze Starkowa. Próba odczytania treści oraz odtworzenia układu dekoracji malarskiej gotyckiego kościoła w Starkowie*, ASP w Krakowie, Kraków 2015.
- Szlufik L., *Sułów – wieś w Lubuskiem – Zarys monograficzny*, Wyd. Warta, Ślubice-Sułów 2023.
- Zachariasz W., *Kościół, architektura, ludzie. Historia kościoła pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie w latach 1945-1981*, Poznań 2022. (Praca dyplomowa).
- Zdenka J., *Inskrypcje województwa lubuskiego pod redakcją Joachima Zdenki. Powiat ślubicki do 1815 roku*, CORPUS INSCRIPTIONUM POLONIAE, tom X, Toruń 2018.
- Zysnarski J., *Słownik gorzowski [w:] Ziemia Gorzowska, Biblioteka Nadwarciańskiego Rocznika Historyczno-Archiwalnego 53*, Gorzów Wlkp. 1998.

Artykuły

- Dratwa B., Ks. Anzelm Weiss. *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*. Lublin 1977, s. 294, [w:] *Studia Paradyckie*, t. 2, Szczecin 1987, s. 407-425.
- Okólnik Urzędu do spraw Wyznań z dnia 3 czerwca 1957 r. stwierdzający stan prawny poniemieckiego majątku kościelnego na Ziemiach Zachodnich i Północnych [w:] P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy Prymasowskie 1956-1961*, Warszawa 1994, s. 118.
- Socha K., *Zapomniane dziedzictwo...biskupstwo lubuskie w Górzycy w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Colloquia Lubuska*, Ośno Lubuskie 2012, s. 50-60.
- Zachariasz W., *Memoria numquam moritur. O cmentarzach, kryptach kościelnych i kaplicy cmentarnej we wsi Kowalów w województwie lubuskim* [w:] *Rocznik Adhibenda* 2024, Agencja Wydawnicza „PDN”, Zielona Góra 2024.

Wywiady

Wywiad z Haliną Lesiak, 12.09.2024 r.

Kroniki

Kronika parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie.

Strony internetowe

- 1945 – Muzeum Twierdzy Kostrzyn nad Odrą [dostęp: 07.05.2024].
- Cmentarz ewangelicki – Zabytek.pl [dostęp: 08.05.2024].
- Cmentarz ewangelicki przykościelny – Zabytek.pl [dostęp: 08.05.2024].
- Historyzm — architektura – KuKulturze.pl [dostęp: 09.05.2024]

- Kościoły w biskupim zespole osadniczym rejonu Górzycy – Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Gorzowie [dostęp: 06.05.2024].
- Kościół – Zabytek.pl, Kühn J. *Zielona karta konserwatorska* [dostęp: 10.5.2024].
- Kościół Bożego Ciała w Szprotawie – Wikipedia, wolna encyklopedia [dostęp: 07.05.2024].
- Kościół św. Wawrzyńca w Gubinie – Wikipedia, wolna encyklopedia [dostęp: 07.05.2024].
- KOWALÓW pw. świętych Apostołów Piotra i Pawła – Oficjalna strona Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej (diecezjazg.pl) [dostęp: 08.05.2024].
- Kruchta – Architektura średniowiecza i starożytności (medievalheritage.eu) [dostęp: 07.05.2024].
- Parafia Rzepin – Staroścín [dostęp: 07.05.2024].
- SUŁÓW/Zohlow/| zamki, pałace, dworki (zamkilubuskie.pl) [dostęp: 07.05.2024].
- Sułów (województwo lubuskie) – Wikipedia, wolna encyklopedia [dostęp: 14.05.2024].
- \$(Kreis Ost- und Weststernberg) (gca.ch) [dostęp: 08.05.2024].
-

WOJCIECH ZACHARIASZ – ur. 5 sierpnia 2000 roku w Słubicach. Absolwent studiów I i II stopnia na Wydziale Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu – specjalność historia ogólna oraz specjalność polityka i media w dziejach. Studia historyczne ukończył z wyróżnieniem. Absolwent studiów I stopnia na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu – specjalność administracja. Obecnie kontynuuje studia II stopnia (magisterskie) i studia prawnicze na Wydziale Prawa i Administracji. Z zamiłowania regionalista, przewodnik, w którego głównym kręgu zainteresowań znajduje się architektura sakralna na tzw. Ziemiach Odzyskanych, historia sztuki, a także historia Kościoła. W swojej pracy badawczo-naukowej skupia się szczególnie na monografiach poświęconych kościołom romańskim i gotyckim w gminie Rzepin, a także kształtowaniu się administracji państwowej i kościelnej na tym obszarze po 1945 roku. Autor pracy *Kościół, architektura, ludzie. Historia kościoła pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie w latach 1945-1981*. Ostatnio opublikował artykuły: *Proces kształtowania się i powstania parafii pw. Ducha Świętego w Kowalowie*, Zielona Góra 2023, *Memoria numquam moritur. O cmentarzach, kryptach kościelnych i kaplicy cmentarnej we wsi Kowalów w województwie lubuskim*, Zielona Góra 2024, które ukazały się kolejno w rocznikach Adhibenda za rok 2023 i 2024.